

KOMÁ KUTOLUÚ

Komá níba waagálííná taabáalú ge, bajaa ge Gadawú. Kúbóní Gadawú-déé sím wórró-né, idéé bíya noódoozo wagágúru taabáalú kissoó-daa bokóní bosúu Kpangalam. Bówe nína né, kissoó tímére ge bánlám. Badaá kúbóní ge banýaá sisí: Mojolobó wúro Đáam.

Tóó, wíre nedére bojooó né, nge newáa lééni waagurú bequéé kissoó né, baagáná qídáare, nge qídááre qum qulá-wé kazoo. Baagábísí né, nge beevééri baqawaalu sisí: benbé baagáná qídááre nedére na wísi qaagaludé fárándí. Dílé umú qulá bém kazoo, bulé né; benbé bánbísí nína. Nna ge baabáázi kérézi lám. Bánlám tímére büté isi bekékpe kpangalam qaaniña-dó né, na lawótáá níni ikájaatáá fáádú ikoná iyaná kpangalam aláa qigaale dínáa, na buco kínvém téére né, bamu kídíím balá sɔntó na babísí tímére.

Bujooó bujooó né, baagbííri bekpé nína. Biiyéle aláa wóngoní isi bobbózí fáádú-dó né, nyánniú sisí: kúbóní caá fáádú ní, na befééri we sisí: ilé weegbé idéé. Caá fáádú ge bujáñ bibísí banýaá sisí: caaváádú halí na sinje

Toozo níni ge bánýaá sisí: wúro ífa. Würé bujooó né, ilé qúdqwaagágúrú kissoó né, sáátí wenkí waadála qeelí né, ngé waana komíni fáya ndí sihéé, weegíli binú yí né, kuuyu né, nge wóongóní ikpára komúu kúgóngi nakíri-de idóo. Büga né, báa sáátí wenkí ge weegédeé kissoó, nna ge wóngoní idóo. Nna waajáñ bulá yí kazoo, biiyéle würé waabísí né, nge weegéveeri iqawaalu sisí: umú waagáná qídáare na nútóní kídiwú-dó, bulé né imu wánbísí nína.

Wúro ífa umú wóogjóni na isúu komuu kumí kideezí né, idomocconá naáru. lwe nna né, kisoo tumére ge wánlám, bika wánvarím qúdqo. Sáati nakíri né, igoobíya bíya wénbá bongóní ijé né, belé qúdqo baana qidááre-déé kazóo né, belé qúdqo baagbííri bekégbé ijé. Biyéle téédi wooyóózi dasam. Buga né, a weení waagagórú báa lé né, isí ménqee komuú-de. Téédi qoomíni weeyéle baacáñ babisuná nna bánja sisí: Komá hálí na sinje.

Đoo caanawú bijóo ne, kúbónáa waasi wenbi bánja bí sisí: kowúrco né, káma kúbóndí ge belé bánlanaa tumére. Téédi qoomíni weeyéle belé baalá asésí batilí kowúrco-déé cáádí, káma booyuú batilí sisí: qíi we kowúrco-daá. A bigéé nebére woogoyoo, bónyuú we bebelí kumére. Bedéé lomaazé amú aayéle boggóo wúro ífa wééni weegeédé we nibááwu né basú wúro kaña nní.

Kowurobóóni natíle ge komá téédi-daá:

1. Wúro Ífa-déé

2. Wúro Agirignyá-déé

Bánja leleedjí sisí: wúro Ayéva qó né, anasáará-déé jmáádí-daá ge waabisuná bulén ánta, qoo caanawú kúbóna-jó né, wúro Ífa ge belé bánjaá.

Wúrowá wenbá béndjí komá kowúrco hálí ngbóo ngóni sinje né ndjí, báa awení na idéé kowurobóowú:

1. Wúro Ayéva

Wúro Ayéva-déé

2. Wúro Agririnyá

Wúro Agirinyá-déé

3. Wúro Akoríko

Wúro Agirinyá-déé

4. Wúro Aguda

Wúro Agirinyá-déé

5. Wúro Táágبá	Wúro Ayéva-déé
6. Wúro Jelibá	Wúro Agırunyá-déé
7. Wúro Sákari	Wúro Agırunyá-déé
8. Wúro Kabujíya	Wúro Agırunyá-déé
9. Wúro caá-Đigberekó	Wúro Ayéva-déé
10. Wúro Ísifu	Wúro Ayéva-déé
11. Wúro fúúđu	Wúro Ayéva-déé

Baríŋa badaá, wenba beeqi wúro lsóč, cááwu-jý kowúrco kúbońga né ndqó:

1. Wúro Akoríko
2. Wúro Ísifu
3. Wúro fúúđu

Belé ımú badaá qúdqo né, wúro Akoríko-déé kowurjó waala ná qóni, káma, ılé ıdée díi-daá ge ıráa-déé yám waagba butulú. Bıdée sáátı né, jááma tókoni tá. Wúro Akoríko wénjelíi ge bángagáa ıráa bánjám, wenbí dé wođdó né, bulé bínlám ku, naáru féyí wéngbezii.

Faránsı ızá-daá ge wúro Ísifu wođgbó kowúrco. Bulé bıdée sáátı né, anasáárá,-déé kpıná suótı waaga ná. A bıgée anasáárá wođgónı téédi-dáa, wúro wánlızú iráa ge basóu ıdée kpıná boboná yı lénle wéndée né. ıráa waazóu kpıná Komá hálı Mangú, basóu kpıná Komá hálı Atakpaámę.

A dé wahála, caanawú kúbónáa waana wahála.

Bánja qúdqo sısı wasííka né, anasáárá-déé tákarađá ge bıgée. A bıgée kılé kıugónı téédi-daá, kímcońá wúro, nge kıdée nıbááwı waabını, qeníka ge bánjáádı, befée ke búka bokpóč tákariđá kum bele ína, na buco

bɔkpóč kí becéle naáru ἰdqóki ḥeníka-daá, káma kukóni kukjódí rɔɔzí né nbulé, na bülé buqúu iboná kí le kündee né.

Komá túja ge kpédí ngázíiná Fɔɔzɔwú na wísi ḥaagazalađé, ngɔgbóč Jááma ḥiqimbiđé kagbáa-daá háli Kpangalam, na nbísi ngágárásíná Kadambara.

Wúro Isóo-déé síidí né, qoo caanawú né, loŋa-déé níba wánzu ku, Nɔwɔ́wá nbulé. Belé baduná qáárúwá, káma, bɔɔgɔgbóóná we Fɔɔzɔwú bɔkɔná bɔjó komíni-komíni, naaní ge bɔɔmóč bafa we ḥidáare céle-de, lénle bozuwáa qɔ né. Céle-de ge bujáŋ bibísi bánýaá sisí: Caluú.

Wenbi biiyéle ge Móóláwá weeléé kowúrɔɔ-déé síidí loŋa-déé níba-jɔ né ge sisí: Loŋa-déé nní naáru waadá ná Móólá naáru deelú icáa. Biduná Móóláwá wɔɔgbóč kedéé síidí becéle sáálím-déé níba. Sáálím-déé níba wɔɔgbóč ná becéle ḥogoobíya Đáárúwá calúu níba, káma, sáálím-déé níba wená laadóč bánýám. Lénlé caluú níba wɔɔgbóč wúro Isóo-déé síidí né nbulé. Amá bɔgbɔwúu síidí Kpárátáawú na Komá ge báñzí. Wenbí biiyéle Móóláwá wɔɔgbóč wúro Isóo-déé síidí becéle neberé né ge sisí: a bígée míríké kɔjwu kúqum jaawú kúqum ge mínyoó, asée agbarawa nní naáru ikɔná ná icósi míi na bucóč qéyí-qéyí.

Tóč, biiyéle háli na sinje, lóŋa-déé níba féyína cɔsírú, belé bánzu ku badí kowúrɔɔ.

Komá-déé tóm fuudí né, atenéé na alaamísí ge wúro Ísifu waalizí bánvuú tóm. Đoo bujčóč canawú né, bidéé wíre né, kpokpo-daá ge kubonáa wéndžíi sáwúra, ḥugoré kúmuudé-daá nbulé, naaní bɔmóč bakázuu ḥugoré kúbońđe-daá. Sandúu na kpégbaasi, wúro Isóo-déé

feredáa nbülé. Sandúu wónqökí ku wúro lsóo dée kpelé na paapa, buga Kpégbaasi né, ilé wénguezí ku wúro lsóo-dée ñmatire wénveerím zamóo. Doo caanawú né, sibaabi wéndée ku yooráa níbáawu, isójja kúbóní nbülé. Belé bɔwóró ge séemasí wɔɔgóni. Kpárátáawú wúro Jób awénja-dúu wɔɔgóngóná belé. Belé begée yoorá ge fáya níba. Belé bánzináa ku wúro lsóo téédi qökí. Báa lé ge beedíri séémási, bukááta wángazím ge.

Lizásı nasúnuwá ge komá téédi-daá:

Séére: komá-déé lizóo káqee níga nbülé. Doo caanawú ge séére qum qivunwe. Naani na téédi isíu né, qilé ge balaná tumére. Biyéle a bigée bɔɔgbóo qidéé qeníka ge baadu nimíní, bídéé nuvoowu né, qóm féyi, bótí wánjarí uráa ge, káma lizóo kamí kedéé soozí nbilé. Kelé kénverii téédi-déé alaafíya-dó. Bánlaá ke kelimbíré kúfulumndé, fée kúfulum, na batá qe keteyíká kúfulumóo.

Caá-Buruú: Cala láawu-bíya Caá séyí-déé níba túná kelé. Kelé kónqowúu kudomíni téédi-daá, bika tícóo alaafíya, téewu inú kazóo, kídím ilá fásı-daá, lorúu ikóni. Báa takáási wenkí wánmám kó urú, ngé waagádala nína, ibugááta wánzím. Keké kogowé sítáarí ge, Gána-daá nbülé, bika kogutoluú qudó we komá cé, kúbóní Caá-Yaídi-déé.

Doo caanawú né, a bigée téédi na téédi bónyoó, ngé cala ní waadala isíñ, yowú kum, asée kuidé. Cala qení tánlu yém, asée izíre weezéé. A ngu bilé ge yooráa teyéle, ngé baagálízí Cala qení, báa bujóóo njíní, asée yowú weedé, káma Cala-Buruú ge lizásı ríja-déé kúbóní. Kelé né, bánlaá ke kelimbíré kúfulumndé yáá nawú kúfulum.

Betírewá: belé begéé nyurítí natíle ge. Naáru ge beediná buwádaá ısu: balá yi sózı, bılé ge bánÿaá tem-daá sısu: bötö yi buwá, nge lím weedji yi. Sáátı wenkí wɔɔgónı ıkálıı ne, ıgɔdjkíná nyurítí natíle búngolumń: Betírewa nbılé. Belé ne, a bıgée kídíím kífalím waalúı, asée baalá bı basuuná we. Belé ɖuɖo bénveríi téédi-dö, bıka tıcóo alaafíya, tééwu ınúı kazóo, kídíím ılá fásı-daá. Kelimbíré kófulumńde yáá fée kófulumń ge bánlaá belé.

Cacúruú: kelé kegée nyuruú ɖuɖo ge. A bıgée ısu kawılı kıwılıuu, bánnáa ɖomáa kíkpadaa na cáálısı téédi-daá. Kelé kádanjaa béngbeé ɭamíni kífínítı-dée káázi. Caacúruú ɖuɖo vénveríi téédi -dö, bıka tıcóo alaafíya. Bánlaá ke kelimbíré báa wendé ɭabáñíná kísseemńde, baláa ke súu ɖuɖo.

Wékpéewú: lızóo kamí kegée gúúni ge. Bıka kuwe láawu-daá. ɖoo caanawú né, a boobó láawu kiń kıdaá nge baaláa ke, ína ge bánjań bedi kídíím bıń bıté. Kegbém-daá ne, naáru téngísi ıwóró, báa wɔɔgázı nabúru-ɖo, ídandabısı. A ngu bılé ge weegízi ıbısı, a ıdakáná gúúni, wánganáa maari, na ína kılé bafaná ɭamá ızá. Lızásıwá ríŋa-daá né, wékpéewú cóo ɖóni, kámá, kénveríi ıgbáma-ɖo ge, bıka, bekilina fó láwure na alafíya. Bánlaá ke nań abaalú, baláa ke kelimbíré báa wendé ɭabáñíná kísseemńde.

Kangara: kılé kigée bukááta ge baalá bebí. A bıgée nɔwéyawá nyazı kudomíni waazúu téédi-daá, wúro wénÿelíi ge ıráá ríŋa ıdu liideé bamu nań, na botúu ke balára bamıliná téédi, bıka bíya wóngoo bónÿowuú ke bó aleesiyóo, kpoo nbó. A bıgée balá bılé, téédi wóndojowúu alaafíya. Kelimbíre kufólumńde ge bánlaá kılé.

Komá móóláwá wénba baduná téédi né babaasí, qánnáa séédiwá ndí ndí:

Lááwu-bíya	Kóólíwá	Luwóowá
Đáárúwá	Lááréwá	Nántowá
Níncéwá	Đíkéeníwá	bóódqwá
Kpandíwá	Sandówá	

Komá móóláwá yídábuwá ge bándarúi sisí:

- Sééreweeewá
- Gōngōngweewá
- Wúro alaázi.
- Gōngōng wángbáa malááti
- Akpáákú tatála baadú káázi.

Đoo caanawú ne, Komá kiyaku wánýanáa kejiká wíre ge. Bile bídéé wíre né, naáru tónbolí qeelí, báa awení we kiyaku-dáa ge wónnycó sulóm. Anasáará-déé mará-daá ge baazúi atenéé na alamísí léléedj. Biiyéle hálí na sinje, báa bukááta wenki ge urú wená tsí balá yi Komá, asée kejiká wíre.

Tóó, wenbi Komá-déé yáásí kéké bı né nbılé.

Mogoobíya aláa na abaala Tem kalađáa, tákarađá kína kigéę kúnvulísi qááza-dž ge. Kínwilíi-dáa caanadóm wentí doo qájáájaanáa waalá bı ge qédéé t̄eevúlásı woozúu susuwúu né.

Amá, qénveerím míi sisı: téédi cíkɔ ge qáńbuži qlyjmáa. Bilé né, a weení inyi sisı: iwená bidéę izáfúlúde téédi natúru-rcczi né, wánbuži ikájymáa qáa wentí tiríja tiwe né, bıka qibíízi qlyyóózi qılá nýjnáa tıganáa qáńlámı tu né.

Múgoobú Caagbara Sɔɔlı Ngoobú

“Histoire du village de Koma”

1ère édition 1er tirage septembre 1991

Imprimé par EDITEM B.P. 171 Sokodé.

N° d'impression 13

Dépôt légal 3ème trimestre 1991.

2ème édition ressaissie par CLTem en 2015.

CLTem, BP 200, Sokodé, TOGO